

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 4(24) қазан-желтоқсан 2020
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)
Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызыл мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)
Аяган Бүркітбай Гелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)
Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)
Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)
Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)
Голден Кэти Стромилл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)
Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)
Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)
Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)
Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)
Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)
Көмеков Болат Ешимхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)
Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)
Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)
Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)
Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)
Римантас Желвис (Zelvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)
Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)
Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)
Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)
Таймағамбетов Жәкен Қожаметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашии Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)
Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэйти Стромилл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернеиовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчакоеведения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)
Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана»

Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyas Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожжахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)
Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želyys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzakh Altynbek

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АТ-ТУХФА ҚОЛЖАЗБАСЫНА ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМА

Қоңқабаева Н.Н.

PhD доктор. Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті. Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа. *Kirisne.* Мақалада XV ғасырда жазылған ортағасырлық ескерткіш түпнұсқада қарастырылады. Мәмлүктер билігі тұсында құрастырылған ортағасырлық ескерткіштің жазылу тарихы мен сипаттамасы берілген. Мысыр елінде мәмлүктердің үстем билігі күшті болғаны соншалықты, арабтар түркі тілін яғни қыпшақ тілін үйрене бастаған еді. Осы үрдіске дәлел бола алатын «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» қолжазбасын айтуға болады. Ат-Тухфа қолжазбасы – араб халқына қыпшақ тілін үйренуге арналған оқулық. Аталмыш ескерткіш Ат-Тухфа араб сөздік жазу дәстүріне сай жазылғанымен, ортағасырлық түркі халқының айналысқан сенімі, танымы, кәсібі, дәстүрі, салты, шаруашылығы туралы мәлімет бере алады. Ортағасырлық ескерткіште түркі халқы туралы баламасы жоқ лексикалық бірліктер этнографизмдер де берілген. Бұл да өз кезегінде ескерткіштің ортағасырлық қолжазбалар арасында алатын орны ерекше екендігін көрсетеді. Себебі, ғылымда «Диуани луғат ит-түрк» ортағасырлық қолжазбасынан басқа қолжазбалар танымал емес те, түпнұсқада зерттеу жеткілікті деңгейде қарастырылмаған еді. Қолжазбаға палеографиялық талдау жасалынған. Ат-Тухфа ескерткішінің авторы, жазылған уақыты мен мекені де белгісіз. Автор өз тарапынан жазылған уақыты мен мекені туралы зерттеп, тарихи дәйектемелер келтірген. Қолжазбаның құрылымы мен ерекшеліктеріне сипаттама берілген.

Түйін сөздер: қолжазба, мәмлүк, қыпшақ тілі, араб дәстүрі, ортағасырлық ескерткіш

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОМУ МАНУСКРИПТУ АТ-ТУХФА

Конкабаева Н.Н.

PhD. КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена средневековому памятнику XV века. Приведены история и описание средневекового памятника, составленного во времена правления мамлюков. Доминирование мамлюков в Египте было настолько сильным, что арабы начали изучать тюркский то есть, кипчакский язык. Свидетельство этой тенденции можно найти в рукописи «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати». Рукопись Ат-Тухфа – это учебник для арабского народа по изучению кипчакского языка. Хотя памятник Ат-Тухфа был написан в соответствии с традициями арабской лексикографии, он может предоставить информацию о профессиях, традициях, обычаях и экономике средневекового тюркского народа. Рукописи был сделан палеографическое исследование. Были изучены время и места его написания, дает исторические свидетельства. Описывается структура и особенности рукописи.

Ключевые слова: манускрипт, мамлюк, кипчакский язык, арабская традиция, средневековый памятник.

HISTORICAL AND LINGUISTIC DESCRIPTION OF THE MEDIEVAL MANUSCRIPT OF AT-TUHFA

Konkabayeva N.N.

PhD. al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty.

Abstract. Introduction. The article is dedicated to the medieval monument of the XV century. The history and description of the medieval monument composed during the reign of the Mamluks are given. Dominance of the Mamluks in Egypt was so strong that the Arabs began to study the Turkic language, that is, the Kipchak language. Evidence of this trend can be found in the manuscript «At-Tuhfatuz zakiyatu fil lugatit turkiyati». The manuscript At-Tuhfa is a textbook for the Arab people on the study of the Kipchak language. Although the monument of At-Tuhfa was inscribed in accordance with the traditions of Arabic lexicography, it can provide information about the professions, traditions, customs and economy of the medieval Turkic people. Manuscripts were made paleographic research. There have been studied the time and place of his writing, which gives historical evidence. It describes the structure and features of manuscripts.

Keywords: manuscript, mamluk, Kipchak language, Arabic tradition, medieval monument.

Кіріспе

Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі – Қыпшақ дәуірі болып табылса, осы дәуірдің жемісі ислам өркениетінде ерекше орны бар жазбаша деректерге ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттеуге деген қажеттілік түркі өркениеті мен мәдениетіне жаңаша көзқарастардан туындап отырған. XIII-XV ғасырларда-ақ қыпшақ мәдениеті мен тіліне байланысты мәдени-тарихи жәдігерлер Жерорта теңізінің арғы бетінде шамамен мәмлүктер билік еткен тұста дүниеге келгені белгілі. Қыпшақтар өз топырағында көне Отырар қолжазбаларын сақтап қала алмаса да, араб әлеміндегі қыпшақтардың мәдени-әдеби мұралары бүгінгі күнге дейін жетіп отырғаны қазіргі түркітану ғылымы үшін орасан зор қазына деп бағалауымызға болады. «Мәдени мұра» және «Халық тарих толқынында» бағдарламалары аясында мәдени-әдеби мұраларды елімізге әкеліп, зерттеу түркітанушылардың тіл тарихын зерттеуде, қыпшақ тілінің мәртебесін анықтауда өз үлестерін қоспақ.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде араб-қыпшақ тілдерінде жазылған «Ат-Тухфа» (التحفة الزكية في اللغة التركية – Түркі тіліндегі бағалы сыйлық, XV ғ.) ескерткішінің (жалғыз түпнұсқасы Сұлтан Баязит мешітіндегі Валиеддин Ефенді кітапханасында (Ыстамбұл, Түркия) №3092 нөмірімен сақтаулы) түпнұсқасы басшылыққа алынды.

Мақаланы жазу барысында деректанулық, палеографиялық және өңдеу, сұрыптау, аудару тәсілдері қолданылды.

Талдау

Ортағасырлық қолжазбаларды зерттеу бойынша отандық (Ә. Құрышжанов, Р. Сыздық, Ә. Дербісәлі, А.З. Рүстемов, М.Н. Маженова, Б. Сағындықұлы, Ш. Шарапатұлы, Т.А. Арынов, Ә. Керімов, Ә. Ибатов, М.Б. Сабыр, С. Дүйсенов, З.А. Әуезова, Б.Н. Жұбатова, Қ. Садықбеков, Б. Атабай, Ш.С. Қалиева, Б.М. Сүйерқұл) және шетелдік ғалымдардың (Х. Кун, Б. Аталай, С.М. Муталибов, А. Зайончковский, Э.Н. Наджип, Э.И. Фазылов, М.Т. Зияева, А.И. Чайковская, Р. Эрмерс), қазіргі түркі тілдерінің генеалогиялық классификациясы (Н.А. Баскаков), көне түркі

ескерткіштерінің тілі және руникалық жазулар (С.Е. Малов), түркі тілдерінің құрылымдық тұрғыдан жан-жақты зерттелуі (Э.С. Севортян, Н. Гаджиева, А.М. Щербак), қазақ лингвистерінің түркологиялық зерттеулері (Ә. Құрышжанов, Р. Сыздық, М. Томанов, Ғ.Айдаров, Б. Сағындықұлы, Ә.Т. Қайдар, М.Б. Сабыр, Р.Ә. Авакова, Б.М. Сүйерқұл, Қ. Садықбеков, Г. Қортабаева), көне және ортағасырлық қолжазбаларындағы ономастикалық кеңістік (Т. Жанұзақ, В.У. Махпиров, Р.Н. Шойбеков, Г.Б. Мәдиева, С.Қ. Иманбердиева, Қ.Ғ. Аронов), ғалымдардың еңбектерінің әдіснамасы басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқының тарихы Мысыр мемлекетінің тарихымен тығыз байланысты. Себебі Моңғол шапқыншылығы кезінде Қыпшақ даласының халқы жалдамалы құл ретінде сатылып, Мысыр мен Сирия елдерінде билік жүргізген мәмлүк-қыпшақтар Орта Азиядан, нақтырақ Қазақ жерінен, қазақ халқының құрамына кіретін рулық қауымдастықтан шыққандығы анық. XIII-XVI ғасырлар арасында Мысырда билік еткен Қыпшақ даласынан шыққан мәмлүктер тек саяси билік жүргізбей, қыпшақ халқының мәдениеті мен тілін кеңінен таратқан.

Мәмлүк мемлекеті (1250-1517) – Мысыр, Сирия елдерін Орта Азия және Кавказ жерлерінен шыққан жауынгер-құлдардан билікке жеткен тұлғалар билеген ел. Мәмлүк сөзінің мағынасына келетін болсақ, арабша-орысша сөздікте берілген екі мағынасы бар: біріншісі – иемдену болса, екіншісі – ақ құл, мәмлүк деп аударылады. Сол заманның араб деректері оған «сатылатын және сатып алынатын, әке-шешесі жоқ ақ құл» деген анықтама берген (ал-Фаттах, 1976)

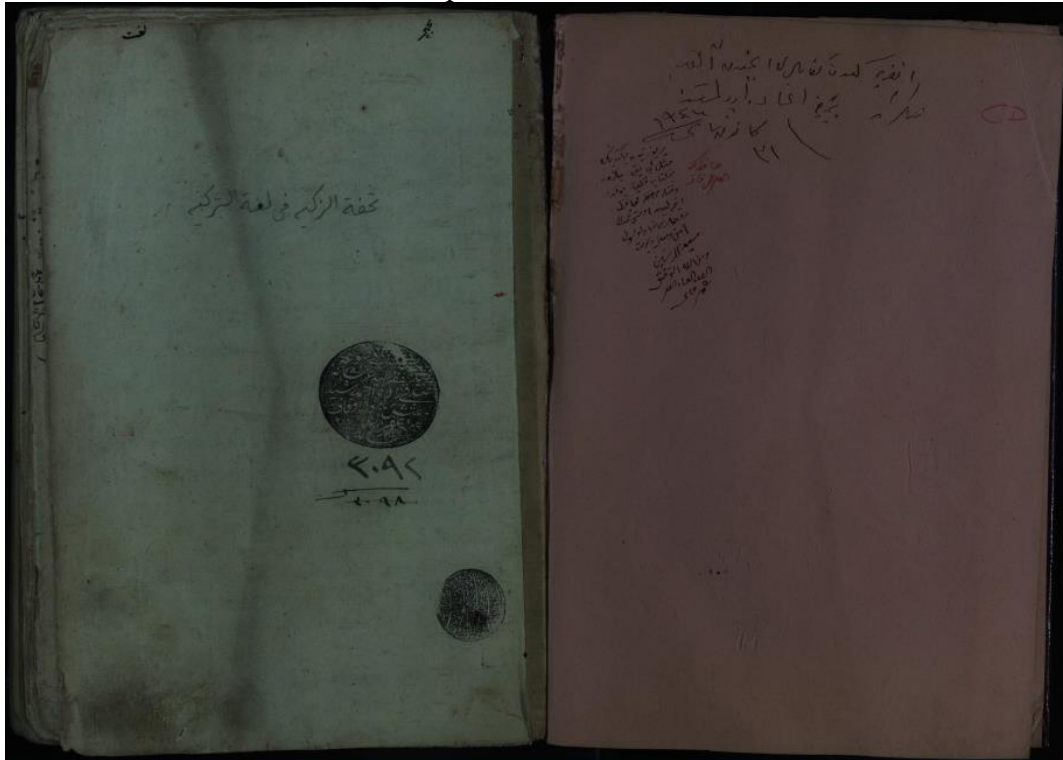
Араб халқының өмірінде үлкен рөл атқарып, екі елдің тарихында мәңгілікке сақталған мәмлүк халқының шығу тегі жайында қазіргі таңда көптеген пікірлер айтылып жүр. Батыс, араб, орыс деректерінде мәмлүктер негізінен түркі және Кавказ халықтарынан шыққан деп берілген. Қ. Бегалин орыс жылнамаларында Украина мен Солтүстік Кавказдың басым көпшілігі шеркештер деп аталғанымен, қазіргі кезде Кіші жүз құрамына кіретін қазақтар мен алабұғы татарларынан еш айырмашылығы жоқ екендігін дәлелдеген. Ол Батыс Қазақстанда, қазіргі Атырау, Орал облыстарында кіші жүзге жататын шеркеш руы кең таралғандығын айтады да, шеркеш мәмлүктерімен байланыстырады (Бегалин, 2012: 195)

Қазіргі кезде батыс ғалымдары моңғолдардан бөлінген ойрат тайпасының бір бөлігінің Мысырда мәмлүктер құрамына енгендігін дәлелдеген. Анадолы жерінен де құлдар сатылып, мәмлүк әскерінің бір бөлігін құраған. Себебі, құл базарының өзі «Орта Азия» және «Анадолы түркілері» атты екі құл базары болған деп атап кеткен. Тарихи фактілер негізінде бастапқыда өз еркілерімен қосылған ойрат тайпасы кейіннен құлдыққа сатылғандығы туралы жазба бар (Ishayahu, 2016: 152).

XIII ғасырда мәдениет пен ғылым дамыған орталықтардың бірі Алтын Орда болған. Алайда орталықтанған билік құлап, таққа таластың күшеюі мәдени орталықтардың әлсіреуіне әкеледі. Мәдени ошақтар өз шығармашылықтарын жалғастыру мақсатында қолайлы орталықтар іздеп, көп елдерге шашырап кетеді. Көптеген ғалымдар мен жазушылар мәмлүктер билеген Мысыр, Сирия елдеріне қоныс аударып, ғылыми және әдеби қызметтерін жалғастырады. XV ғасырдағы араб тарихшылары қыпшақ тайпаларынан шыққан көптеген ғалымдар, жазушылар мен ақындар жаңа елді-мекенде өз ана тілдері мен араб тілдерінде бірдей жазып отырған деген деректер келтіреді. Олар ағартушылық қызметпен айналысып, Мысырдың көптеген білім ордаларында сабақ берген. Бұл деректі қазіргі араб елдерінің тарихшысы, филолог Әл-Холи де растайды. Қыпшақ халқының саны тек құлдардың қатарымен ғана емес, мәдени орталықтардың Алтын Ордан Мысырға көшуі арқылы да көбейген. Бұл да өз кезегінде Мысырда мәмлүктер тұсында қыпшақ тілінің кең таралуына ықпал жасаған.

Мәмлүктердің құрамы қыпшақтар, шеркештер, Анадолы түркілері, кавказдықтар, армяндар, ойраттар сынды халықтардан құралғанымен, басым көпшілігі қыпшақтар болғандықтан, қыпшақ тілі кең қолданыста болды. Өз кезегінде мәмлүктердің жүргізген ықпалы мен билігінің жергілікті халыққа басым болғандығынан, араб халқына арналған қыпшақ тілін үйренуге филологиялық трактаттар, яғни грамматикалық түсіндірме әрі арабша-қыпшақша сөздіктер жазылды. Осы ғасырлардан бізге бірнеше еңбектер жеткен. Олардың қатарында біздің зерттеу нысанымыз болып отырған «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» қолжазбасы да бар.

Төменде қолжазбаның алғашқы беті көрсетіледі:

Қолжазба «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» – "التحفة الزكية في اللغة التركية" деп аталады. Қолжазбаны аударған ғалымдар арасында қолжазба атауы бойынша бірзділік жоқ. Көрнекті ғалым-түркологтар Х. Кун «La langue des kiptshaks», яғни Қыпшақтардың тілі, ал Б. Аталай «Türk dilinde temiz» – Түрік тіліндегі таза тіл, С. Мутталибов «Туркий тил (кыпчак тили) хакида ноёб тухфа»– Түркі тілі туралы ерекше сыйлық, М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов «Изысканный дар тюркскому языку» деген атпен аударды. Түпнұсқадағы атау «التحفة الزكية في اللغة التركية», Түркі тіліндегі бағалы сыйлық деп сөзбе-сөз аударылады. Араб тіліндегі фи қосымшасы – ғы, гі, ішінде деген сөздермен сәйкес келеді. Автор араб халқына түркі тіліндегі, яғни қыпшақ тіліндегі ең бағалы сыйлықты жасап жатыр демек. Қыпшақ тілінде бар інжу-маржанды, тілдік байлығы мен дұрыс сөйлеп үйрену үшін фонетикасы мен грамматикасын сыйлық етіп оқулық ретінде тарту еткен. Қолжазбаның атауынан-ақ еңбектің өте құнды, әрі араб халқына арналған екендігін саралауға болады.

Мақалада XIX ғ. 20-жылдардан бастап «Ат-Тухфа» ескерткішін зерттеген ғалымдар еңбектері толыққанды қарастырылып, ғылыми талдау жасалды. Алайда, жоғарыда аталған зерттеулерде еңбектің авторы нақты кім екені анықталмаған. Жазылған уақыты мен мекені туралы мәселелерде зерттеуші ғалымдар бір тоқтамға келе алмаған. Қазіргі күнге дейін әртүрлі пікірлер айтылуда.

Себебі қолжазбаның өзінде автор туралы ешбір мәлімет жоқ. Б. Аталай өзінің «Türk dilinde temiz» атты еңбегінің кіріспесінде «Мехмет» деген есімді оқи алған (Atalay, 1946: XIII).

Сонымен қатар, қолжазба авторы «ат-Тухфаның» кіріспесінде:

قال الشيخ الامام العلامة شرف الدين ابو حيان محمد بن يوسف بن علي حيان الاندلسي رحم الله تعالى في كتاب التركي [qāla al-šaiḫ al-imām al-‘ulāma Šaraf al-Dīn Abu Ḥaiān Muḥammad bnu ‘Ali Ḥaiān Al-andalusi raḥima Allahu ta‘āla fī kitāb al-turki] – Шейх Имам Шарафуддин Абу Хайан Мухаммад ибн Йусуф ибн Али Хайан ал-Андалуси (қ.м.т.) Ат-Турки кітабында былай деп жазған (ат-Тухфа 829: 1а-1б).

Абу Хайанның 1313 жылы жазылған «Китаб ал-идрак ли-лисан атрак» деген еңбегімен таныс екендігі ғана жазылған. Сонымен қатар, қолжазбаның авторы Абу Хайанның толық атын жазып кеткен. Берілген деректерге сүйенсек, яғни 1256-1344 жылдар арасында өмір сүрген Абу Хайан қайтыс болғаннан кейін қолжазба жазылғаны жоғарыда келтірілген үзінді дәлел бола алады. Қолжазба 1344 жылдан кейін жазылғандығы анық. Әрі Абу Хайанды ғылымда белгілі аты Әсируддин деген есімімен емес, Шарафуддин деген есіммен қолжазбада жазып кеткен (Нажип, 1965).

Осыған орай көптеген зерттеушілер автор Абу Хайанның замандасы немесе оның еңбегі жазылғаннан кейін, яғни XIV ғасырда жазылған еңбек деген пікірді бір топ зерттеушілер, мәселен Б. Аталай, С. Муталибов және т.б. қолдайды. Ал, А. Шукюрли еңбектің жазылған уақыты 1426 жыл деген пікір айтады. Себебі қолжазбаның бірінші бетінде осы жылдар, яғни хиджра бойынша 829 жыл деп көрсетілген. Зерттеуші Т.А. Арынов болса, ескерткіш жазылған уақытын XV ғасыр деген пікірді қолдайды (Арынов 1983:).

Себебі өз пікірінің дәлелі ретінде ескерткіштің соңғы бетінде Ашраф Қайтбайдың ұлы Насыр Мұхаммед Қайтбай сұлтаны 904 жылы қайтыс болған деген мәліметтерді келтіреді (Сүйеркүл 199: 55). Әл-Ашраф Сайф ад-Дин Қайтбайдың ұлы Ан-Насир Насир ад-Дин Мухаммад ибн Қайтбай 1496-1498 жылдар аралығында, яғни хиджра жыл санауы бойынша 901-904 жылдарда билік еткен 31 (Батырша-ұлы 2002:). Біз А. Шукюрлидің пікірін қолдаймыз, себебі қолжазбаның факсимилесінде осы жылдар ٨٢٩ (хиджра бойынша 829 жыл) деп жазылып көрсетілген, шындыққа жанасады.

«Ат-Тухфа» қолжазба ескерткішінің қай елде жазылған деген мәселеге келетін болсақ, зерттеушілер бір тобы, яғни Б. Аталай, С. Муталибов, А. Шукюрли, А.И. Чайковская, Т. Арынов және т.б. Мысыр десе, екінші тобы, А. Зайончковский, Х. Кун, О. Прицак және т.б. ғалымдар Сирия дейді. Б. Аталай өз пікірінің дәлелі ретінде Мысырда XIV-XV ғасырларда болған тарихи оқиғалардың қолжазбаның бірінші және соңғы беттерінде жазылғаны туралы деректерді келтіреді. Ал, С. Муталибов болса, қолжазба қыпшақ тілінің негізінде жазылғандықтан, Мысырда жазылған деп есептейді (Зияева, Фазылов 1978:).

Кейбір мамандар қолжазба Дешті Қыпшақ аймағында жазылған немесе Дешті Қыпшақ өзбектеріне өте жақын қатынаста болған адам еңбектің авторы болып табылады деген пікірлерді ұстанады. А. Зайончковский араб тіліндегі сөздіктегі сириялық элементтердің басым екендігіне баса назар аударған. Сол себептен де, «Ат-Тухфа» ескерткіші Сирияда жазылған деген пікір айтады. Х. Кун де осындай пікірде болған, себебі араб-сириялық сөздердің аудармасын тек сириялық диалектінің негізінде ғана танып білуге болған (Зияева, Фазылов 1978: 9).

Ескерткішті зерттеуші ғалымдар М.Т. Зияева мен Э.И. Фазылов өз аудармасында жоғарыда аталған мәселелерді қарастыра келіп, еңбектен екі жақты қолдаған зерттеушілер дәлелдерін келтіреді. Мәселен, сириялық диалектіге жататын сөздерді, яғни قُرْمَة [qurma] «бөрене», حَزْوْرَة [hazzura] «жұмбақ», غَيْر [yabara] «қалдық», غَوْش [yauš] «шуылдау» және т.б. Р. Дози, А. Бартемели, Б. Белот сөздіктеріне сәйкес негізін көне сириялық сөздерге жататындығын білуге болады (Зияева, Фазылов 1978: 10).

Қолжазбада тек мысырлық диалектісі ғана емес, сириялық диалектінің де кең қолданысын байқауға болады. Бұл өз кезегінде Сирияда қолжазба жазылған деген пікірді жақтаушы ғалымдардың пайымдауларына дәлел бола алады.

Сонымен қатар, кейбір сөздерді Мысырдағы диалектісі мен Сириядағы диалектісін салыстырып, сөздердің семантикасын талдап, зерттеуші ғалымдар мысал келтіре отырып, аталмыш сөздердің түрікше аудармасында негізінен мысырлық нұсқасы қолданылатыны дәлелденген (Зияева, Фазылов 1978: 11).

Мәселен, жеміс-жидек атаулары, етістіктер мен балық атаулары және т.б. Дәлелдерді сонымен қатар, қолжазбада берілген тарихи жылдар сүйене отырып, зерттеушілер қолжазбаның авторы Орта Азиядан шыққан, ұзақ уақыт бойы Сирияда тұрған, алайда еңбек Мысырда жазылған деген тұжырымдар ұсынады (Зияева, Фазылов, 1978: 11).

Біз өз тарапымыздан, осы пікірмен келісе отырып, Мысыр мен Сирияның мәмлүктер билігі тұсында XII-XVI ғасырлар кезінде біртұтас ел болған деген тарихи дәлелді келтіреміз. Сол себептен де, қолжазба негізінен Мысырда жазылғанымен де, автор бірдей осы елде тұрып, қолжазбаның бір бөлігі Сирияда жазылып, бір бөлігі Мысырда жазылуы да әбден мүмкін деуге болады.

Қолжазбада Мысыр, Халеб және Сафад (қазіргі кезде Израильдің солтүстігінде орналасқан, еврей халқы үшін қасиетті қалалардың бірі, XIII-XV ғғ. мәмлүктердің қол астында болған) елді-мекендер атауларын келтірген. Автор мәмлүктер билік еткен елдерді (Мысыр, Шам, Сафад – мәмлүктердің қол астында болған ел мен қалалар (Батырша-ұлы 2005: 249) аралап, жұмыс жазған деген тұжырымға келеміз. XV ғ. дейін Сафад қаласы мәмлүктердің қол астында болса, бұл дерек те қолжазбаның XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасыр аралығында Мысырда жазылғандығына дәлел бола алады.

Қолжазба 91 парақтан тұрады (шамамен 26*17,5 сантиметр) және парақтың екі бетіне де жазылғандықтан 181 бет деп айта аламыз. Бір бетте 13 жол және әрбір жолға шамамен 6-7 сөзден келеді. Түркі тіліндегі сөздер араб жазуымен диакритикалық белгілермен берілген (тек жолдың шетінде ғана қысқа дауыстыларсыз жазылған)

Қолжазба қазіргі күнде кең таралған араб каллиграфиясының «наسخ» үлгісімен жазылған. Сонымен қатар парақтары өте жұқа. Жұмыстың ең басты ерекшелігі араб тіліндегі сөздер қара түсті бояумен, ал түркі тіліндегі сөздер қызыл бояумен берілген. Қыпшақ тілін үйренген адамға оңай айырып, тануға арналған құрал болып табылады.

Қолжазбаның құрылымына сипаттама:

«Ат-Тухфа» қолжазбасы Абу Хайанның «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» еңбегіне ұқсас, араб тілінің сөздікте берілу дәстүрімен берілген. «Ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» ортағасырлық ескерткіші үш бөлімнен тұрады: 1) фонетика; 2) лексика: арабша-қыпшақша сөздік; 3) морфология. Еңбек басқа араб тілінде жазылған ортағасырлық еңбектер дәстүрімен Алланың атымен басталады: *بسم الله الرحمن الرحيم* [bismi Allaḥ al-raḥman al-raḥim]. Жолдың шетінде автор қолжазбаны бастаған жылы хиджра бойынша 829 жыл деп алғашқы бетінде көрсеткен.

Фонетика қолжазбаның 2 бетінде ғана берілген. Дыбыстардың тізімі және бірнеше дыбыстардың екі әріптің қосындысы туралы қысқаша сипаттама беріп кетеді. Қыпшақ тілінде 23 әріп бар деп айтылғанымен, оның 19 әріпі ғана негізгі әріптер деп көрсетіледі: *الالف* (алиф), *الباء* (ба), *التاء* (та), *الجم* (джим), *الراء* (ра), *الزاي* (за), *السين* (син), *الصاد* (сод), *الطاء* (то), *الغين* (ғайн), *القاف* (қаф), *الكاف* (каф), *اللام* (лям), *الميم* (мим), *النون* (нун), *الهاء* (һа), *الواو* (уау), *الياء* (йай), сәйкесінше [a], [b], [t], [č], [r], [z], [s], [š], [t], [γ], [q], [k], [l], [m], [n], [h], [u], [i]. Қалған 4 әріп қос дыбыстан құралған дыбыстар: [b] және [f] дыбыстары, яғни [p]; [č] мен [š], яғни [č] дыбысы; [n] және [k], яғни [ŋ] дыбысы, [k] мен [g] дыбыстары.

Арабша-қыпшақша сөздік араб әліпбиіне сәйкес хамзадан басталып, төмендегідей бөлімдерді қамтиды:

- хамзадан басталатын сөздер – 3a10-3б13;
- адамның дене мүшелері – 3б13-4a3;
- жылқының түсіне байланысты атаулар – 4a4-4aб;
- ат әбзелдері – 4aб;
- жербетін мекендейтін тіршілік иелерінің атаулары – 4a7-4б1;
- тағам атаулары – 4б1-4б4;
- уақыт және мекен атаулары – 4б7-6б3;
- бағыттар - 4б6;
- өткен шақ етістіктері – 4б7-6б3 (Зияева, Фазылов, 1978:15). Бұл бөлімшелер автор тарапынан бөлініп берілгенімен, атаулары қойылмаған.

Басқа сөздер араб әліпбиіне сәйкес, алфавиттік тәртіп бойынша берілген. Сәйкесінше, [б, т, с, ж] яғни [b, t, s, ç] және т.б. Дегенмен араб тілінде берілген сөздердің араб әліпбиіне сәйкес тізбегінде [б/п] әрпінде қате кеткен. Мәселен:

بصير [basir] 663, باقى [bāqi] 664, بكر [bikr] 664, باكر [bākir] 664, باع [bā‘] 664, بطن [batn] 665, بصر [badr] 665, برطيل [bartil] 665, برّ [barra] 666, بركة [baraka] 666, بعض [ba‘d] 666, بزاق [buzāq] 667, بول [bawl] 667, بخيل [baḫil] 668, بهلوان [bahlawān] 668, بليد [balid] 669 және т.б. (Зияева, Фазылов 1978:15).

Тағы да осындай мысалды [ж] әрпінде де кездестіруге болады: الجنة [alčanna] 1067, جهنم [čahannam] 1068, جزاء [čauzā‘] 1068, جليد [čalid] 1068, جبل [čabal] 1069, جزيرة [čazira] 1069, جرف [čurf] 1069, جسر [čisr] 10610, حجر [čuhr] 10610, جوا [čawwā] 10610; [д] әрпінен басталған бөлімде де: دق [daqqa] 15a12, دار [dāra] 15a13, داس [dāsa] 15a13, دفن [dufina] 15б1, دهن [dahana] 15б1, دفع [dafa‘a] 15б2; [x] әрпінен басталған бөлімде: حضرى [ħadari] 12a3, حماة [ħamāt] 12a4, حمو [ħamu] 12a4, حاجب [ħāčib]. Сонымен қатар араб әріптерінде басқа әріппен басталатын сөздер де кезігуі мүмкін. Мысалы, [т – ت] әрпі [с - ث] әрпінен басталатын сөзден басталған:

ثريا [šuraiiā] - 'أولكار' - 'ulkar, يادى كار - iadikar- Үркер

[X – ح] әрпінде [р – ر] әрпінен басталған сөз кездеседі:

رقيق [rafiq] - 'كوياء' - kuie - жолдас.

[Д] әрпі [з] әрпімен басталады:

ذهن [δihn] - 'أونكوز' - unuz – ес.

Автор арабша-қыпшақша сөздікті бастамас бұрын араб тілі мен қыпшақ тілінің арасындағы айырмашылықтарды атап кетеді. Мәселен, қыпшақ тілінде дауысты дыбыстың орналасуына байланысты сөздердің беретін мағыналары әртүрлі: هوا [араб тілінде, hawa] – يال [қыпшақ тілінде, jel] жел деген сөз; سنة [араб тілінде, sana] – يال [қыпшақ тілінде, jil] жыл сөзі; طريق [араб тілінде, tariq] – يول [қыпшақ тілінде, iul] жол сөзі деп берілген. Қыпшақ тілінде екі ғана дауыссыз [й, л] дыбыстар арқылы дауысты дыбыстардың көмегімен үш түрлі сөз жасалған. Араб тілінде де дауысты әріптердің орын тәртібін ауыстыру арқылы сөзді түрлендіруге болғанымен, негізгі мағынасы қатты өзгеріске ұшырамайды. Араб тілінің флективті тілдер қатарына, ал қыпшақ тілінің аглютинативті тілдер қатарына жататындықтан, екі тілдің сөзжасам ережесі екі түрлі болуы заңды құбылыс.

Ескерткіш арабтарға қыпшақ тілін үйретуге арналған оқулық болғандықтан, арабша-қыпшақша сөздік бөлімінде әуелі араб тіліндегі сөз, одан кейін қыпшақ тіліндегі баламасы жазылған. Біріншісі қара сиямен жазылса, екіншілері қызыл бояумен ерекшеленіп берілген. Қыпшақ тіліндегі сөз нұсқалары харакатпен, яғни араб тіліне тән диакритикалық белгілермен берілген. Сөздік араб тілінің дәстүрі бойынша араб тілінің әліпби тізімімен берілген.

Бірінші сол әріптен басталатын есім сөздер – الاسماء, сосын араб тілінде етістік өткен шақта, III жақта беріледі. Осы тілдік дәстүр сақталып сол әріптен басталатын етістіктер өткен шақта, III жақта - الافعال الماضية көрсетілген. Кейбір әріптің соңында жаңа әріпке қатысты сөздер басталмастан бұрын, қыпшақ тіліндегі баламасынан кейін الله اعلم [Allahu a‘lam] – «Аллаһ бәрін біледі» деген сөйлеммен аяқталып отырады Мәселен, жим әрпі, етістіктерден кейін осы сөйлемді кездестіруге болады: جسر [časara] - زَهْلَايْ لَادِي - zahlāilādi - қайсар болу, өжет болу. الله اع [Allahu a‘lam] (Ат-Тухфа қолжазбасы XV ғ.:12a).

Діни тұрғыдан, адам баласы болғандықтан, қателіктер болуы мүмкін, сонымен қатар сөздер мен аудармасы да толығымен берілмеуі мүмкін деген мағынада берілген деген пікірдеміз.

Арабша – қыпшақ лексикалық сөздік жиырма тоғыз бөлімнен тұрады. Зат есімдер мен етістіктер бөлек көрсетілген. Біріншіден, араб тілінің әліпбиіне сәйкес есім сөздер, одан кейін III жақта, жекеше түрде, өткен шақ формасында етістіктер тізімі тізілген. Араб тілінің грамматикалық дәстүрі қатаң сақталған. Араб тіліндегі сөздіктерде де етістік жоғарыда айтылған тәртіп бойынша беріледі.

Т.А. Арынов сөздіктің лексикалық бөлімін жалпы сөздер және кәсіби сөздер деп екіге бөлген. Қарапайым, жалпы сөздер өз тарапында төмендегідей топтарға бөлінген: (Арынов 1983:130)

- аспан денелерінің атаулары;
- табиғат құбылыстарының атаулары;
- географиялық атаулар;
- өсімдік атаулары;
- үй жануарларының атаулары.

Адамзатқа және қоғамға қатысты сөздер төмендегідей топтарға бөлінген:

- этникалық атаулар;
- антропонимдер;
- әлеуметтік-саяси лексика;
- этнографиялық лексика.

Этникалық атауларға тайпалардың аттары жатады. Сөздіктегі этнонимдердің көпшілігі XIV ғасырдағы түркі тілдес халықтардың солтүстік тайпаларының атауларын қамтиды. Антропонимдер қазіргі кезеңдегі түркі тілдеріндегі адам есімдерімен сәйкес келеді. Олар мысалға *Арслан*, *Сұңқар* және т.б. Қазіргі күндері осы есімдер қазақ халқының арасында кең таралған (Арынов 1983:130)

Әлеуметтік-саяси терминологияға хан (патша сынды елді билеген адамды атаған), сұлтан (хан сөзіне синоним сөз, бірақ сұлтан түгелдей елді емес, елдің бір бөлігін ғана билеген), тілмаш (аудармашы), құл және т.б. Аталған сөздер түркі тілі бойынша «Ат-Тухфа» ескерткішіне дейін жазылған басқа да ортағасырлық еңбектерде де берілген. Алайда би сөзі алғаш рет «Ат-Тухфа» ескерткішінде «бек» деген мағынада қолданған. Бұл – басқа ескерткіштерден зерттеу нысанымыздың ерекшеліктерінің бірі.

Ескерткіштің III бөлімі грамматикаға арналып, 64 бөлімнен тұрады:

- 1) باب النكره والمعرفه – жалпы және жалқы есімге арналған бөлім;
- 2) باب الضمرات – жіктеу есімдігіне арналған бөлім;
- 3) فصل في علامة الضماير المتصلة – бірге жазылатын жіктеу есімдеріне арналған тарау;
- 4) فصل في اضافة الضماير المتصلة للاسماء – есім сөздерге қосылып жазылатын етістіктерге арналған тарау;
- 5) بالافعال فصل في اضافة الضماير المتصلة – етістерге қосылып жазылатын етістіктерге арналған тарау;
- 6) فصل علامه النصب – табыс септігіне арналған бөлім және т.б.

Бұл бөлімнің мақсаты араб халқына араб тілінде түркі тілін, яғни қыпшақ тілін түсіндіру еді. Қолжазбаның осы үшінші бөлімі негізінен, морфологияға арналған. Мысалы, жіктеу есімдері туралы айтылған. Жіктеу есімдіктері жекеше және көпше түрлерінде бола алады. Бірінші жақта жекеше түрінде - *мен*, көпше түрінде - *біз*; екінші жақта жекеше түрінде - *сен*; үшінші жақта жекеше түрінде - *ол*, көпше түрінде - *олар*.

Бірақ автор тәуелдік жалғау және басқа да жалғаудың түрлерін бөлек ажыратып бермеген. Жіктеу есімдіктері бірге және бөлек жазылатын деп екіге бөледі. Бөлек жазылатындарға бірінші жақта *ман*, *биз*; екінші жақта *сан*, *сиз* және *-ңыз*, *-ңыз*; үшінші жақта *өзі*, *канси*, *канда*, көптік мағынаны білдіру үшін көптік жалғауларын қосады. Бірге жазылатын есімдіктері өткен шақта, осы және келер шақта жазылатын формаларын көрсете отырып, жалпы мына жалғауларды атап кетеді: *-м*, *-к*; *-лық*, *-лик*, *-лим*, *-ң*, *-ңыз*, *-уң*, *-уң*, *-аң*, *-аңар*. (Қайдар А., Оразов М.М.: 2004:).

«Ат-Тухфада» сан есім, етістік және көмекші сөздер туралы да мәлімет берілген. Мәселен, сан есім – *باب العدد* туралы айтатын болсақ, сан 1 ден 9-ға дейін беріледі: *بِرْ* – бір, *إِكِّي* – екі, *أُجْ* – үш, *دُورْتْ* – төрт, *بَاشْ* – бес, *أَلْطِي* – алты, *يَادِي* – жеті, *سَاكِرْ* – сегіз, *تَأْفُورْ* – тоғыз. Содан кейін ондықтарды, жүзден мыңға дейін, мыңдықтар да айтылған. Әрі араб тілі мен қыпшақ тілі арасындағы ондықтардан бастап айырмашылықты айтып кеткен.

Мәселен араб тілінде 21 санында бірінші бір одан кейін жиырма саны айтылады. Бірлік бірінші, ондық екінші айтылады, ал қыпшақ тілінде керісінше. Бірінші кезекте ондық, одан кейін бірлік айтылады. Міне, санау жүйесіндегі екі халық ойлауындағы ерекшелік көрсетіледі. Сонымен қатар, реттік және топтау сан есімдер түрлері де берілген.

Үшінші бөлімде сөз ішінде әріптің түсіп қалуы туралы да айтылып кеткен. Дыбыстардың мүлдем түсіп қалуы элизия деп аталады (Аханов 2010: 35). Қыпшақ тілінде элизия өте сирек кездеседі. Мәселен: «д» әрпінің түсуі:

إِجْرْ – 'içir (ішір) деп айтылғанымен, негізгі сөзі *إِجْ دِرْ* – 'içdir (іштірту, ішкізу);

«Б» әрпінің түсуі: *أَكَارْ* – 'ākār (егерде) негізінен *أَبْكَارْ* – 'ābkār;

«Р» әрпінің түсуі: *بِرْلَا* – *bir̄lā* (бірге) сөзінің орнына *بِيْلَا* – *bilā* сөзі қолданылады.

«Қ» әрпінің түсуі де кездеседі: *صِشْقَانْ* – *sišqān* (тышқан) сөзінің орнына *صِجَانْ* – *siçān*; *طَاشْقَارِي* – *tāšqāri* (сыртқы жағы) сөзінің орнына *طَاشَارِي* – *tāšāri* сөзі; *بَاشْقَار* – *bāšqār* (басқар) сөзінің орнына *بَاشَار* – *bāšār* сөзі қолданылады.

«К» әрпі де түсіп қалу кездері бар: *إِشْكَارِي* – 'iškari (ішкі жақ) сөзінің орнына *إِشَارِي* – 'išari сөзі пайдаланылған.

Болымсыз түрдің I жағы да қысқартылып айтылады: *أَلْمَازْمَانْ* – 'ālmazmān (мен алмаймын) сөзінің орнына *أَلْمَانْ* – 'ālmān сөзі берілген.

II жақ көпше түрінде «з» әрпі түсіп қалу да бар: *أَلْيَكْرْ* – 'ālīñiz (алыңыз) сөзінің орнына *أَلْنْ* – 'ālīn етістігі айтылады.

Сөздің жасалу жолдары, сөзжасам туралы да автор айтып кеткен. Араб тілінде қазіргі күнге дейін бірінші пайда болған есім сөз бе әлде етістік пе деген мәселе даулы. Ал, қыпшақ тіліне келер болсақ, есім сөзден етістік туындаған. Автор екі тілдің морфологиялық айырмашылықтарын ескеріп, бірнеше мысалдар келтірген:

ақ (*أَقْ* - *āq*) – ағарды (*أَغَارْدِي* - 'āγārdi);

қара (*قَارَا* - *qara*) – қарайды (*قَارَارْدِي* - *qarardi*);

сары (*صَارِي* - *sari*) – сарғайды (*صَارَارْدِي*, *sarardi*, *sayardi*);

қызыл (*قَزِلْ* - *qizil*) – қызарды (*قَزَارْدِي* - *qizardi*);

қайғы (*قَائِيغِي* - *qaiyi*) – қайғырды (*قَائِيغِرْدِي* - *qaiyirdi*);

бай (*بَابِي* - *babāi*) – байыды (*بَايْدِي* - *bayidi*);

қысқа (*قِصْنَقَا* - *qisqa*) – қысқарды (*قِصْنَارْدِي* - *qisardi*);

сатылым (*سَاتُو* - *satu*) – сатты (*سَاتِي* - *satti*).

Ескерткіш түркі тілдерінің тарихы бойынша көптеген маңызды деректер береді. Бұл фактілер қазақ тілінің тарихын білуде өте маңызды. Орта ғасырлардан бері кейбір қосымшалардың мағыналары өзгеріп, кейбіреуі қолданыстан түсіп қалған.

Мәселен, түрікмен тіліндегі [-ығчы], [-ычы], [чы] қосымшасы туралы айта келіп, оның етістіктерге де, есімдерге де жалғанатындығын, мағынасында тұрақтылық болатындығын көрсетеді. Мысал ретінде *отмакчы – аспазшы, каличи – әрдайым келетін* сынды сөздерді айтуға болады. Қазіргі түркі тілдерінде бұл қосымшалар беретін мағыналарынан өзгеше. Әрі етістікке қосылып жазылмайды. Есім сөздермен бірігіп жазылып, кәсіп атауының мағынасында қолданылады (Қайдар, Оразов, 2004: 30).

Қорытынды

XIV-XV ғғ. жазылған қолжазба қазіргі қыпшақ тармағындағы тілдердің ортағасырларда қалыптасу тарихы бойынша құнды тілдік мәлімет беретін еңбек. Қолжазба осы күнге дейін бірнеше тілдерге аударылғанымен, авторы, жазылған жері мен уақыты нақты емес. Еңбектің авторы белгісіз, бірақ зерттеулерді сараласақ, автордың ұлты түркі халқынан шыққан, араб тілін жетік меңгерген. Еңбек Сирия елінде, Мысырда жазылуы ықтимал, себебі екі елдің де диалект сөздері кездеседі. Қыпшақ тілі араб халқы үшін жоғарғы билеуші өкілдерімен қатынасу құралы болған. Сондықтан, сол кезеңдерде араб тілінде қыпшақ тілін үйрену үшін оқулықтар, сөздіктер кеңінен жазылған болатын. Сирия мен Мысыр елдері бірдей мәмлүктердің қол астындағы әрі білім ошағы, ірі ғалымдардың басы қосылған орталықтардың бірі еді. Ескерткіште Мысыр билеушісі туралы да мәлімет берілген. Мысырда жазылған XV ғасырдың еңбегі деген қорытындыға келеміз.

«Ат Тухфада» қамтылған деректер мәмлүк-қыпшақ дәуіріндегі тілдік жағдай, халықтың тұрмысы, салты, дәстүрі, шаруашылығы туралы болғандығымен құнды. Зерттеудің нәтижелерін түркітану, шығыстану, қыпшақтану, тіл біліміндегі лексикология, этнолингвистика, деректану салаларында қолдануға болады.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Atalay V. Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye. – İstanbul, 1946. – 296 s.
- Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб Аттухфа аз-закийа фил-луга ат-туркийя»: дис... канд. фил. н.: 10.02.06 – Алматы: Академия наук Казахской ССР Институт языкознания, 1983. – 152 с.
- Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2010. – 560 б.
- Батырша-ұлы Б. Мысыр мамлүк мемлекетінің Дешті Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар. – Алматы: Экономика, 2005. – 652 б.
- Бегалин К. Мамлюки. – М., 2012. – 195 с.
- Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIVв. на арабском языке). – Ташкент: Фан, 1978. – 452 с.
- Қайдар А., Оразов М.М. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004. – 360 б.
- Наджиб Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIVвека: авторефер... док. фил. н. – М.: АН СССР ин-т народов Азии, 1965. – 94 с.
- Сүйеркүл Б. Белгісіз автордың белгілі мұрасы // ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1997. – №5. – Б. 52-57.
- Ishayahu L. Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // Mamluk Studies Review. – 2016. – Vol. 19. – P. 149-193.
- "التركية اللغة في الزكية التحفة" ат-Тухфатуз закийату фил луғатит туркийяти. – İstanbul, №3092. – 182 с.
- 1976، الناشر: القاهرة – والشام مصر فى الممالیک العصر. الفتحاح عبد سعيد. – 213 ص.

References

- Atalay B. Et-Tuhfet – üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye. – İstanbul, 1946. – 296 s.
- Arinov T.A. Leksiko-semanticheskie i stilisticheskie osobennosti yazıka starokıpçakskogo pamyatnika «Kitab Attwxfa az-zakiya fil-lwga at-twrkiya»: dis... kand. fil. n.: 10.02.06 – Almatı: Akademiya nauk Kazaxskoy SSR İnstitwt yazıkoznaniya, 1983. – 152 s.
- Axanov K. Til biliminiñ negizderi. – Almatı, 2010. – 560 b.
- Batırşa-ıulı B. Mısır mamlük memleketiniñ Deşti Qıpşaqpen baylanıstarı. XIII-XV ğasırlar. – Almatı: Ékonomika, 2005. – 652 b.
- Begalın K. Mamlyukı. – M., 2012. – 195 s.
- İziskannıy dar tyurkskomw yazıkw (Grammaticheskiy traktat XIVv. na arabskom yazıke). – Taşkent: Fan, 1978. – 452 s.
- Qaydar A., Orazov M.M. Türkitanwğa kirispe. – Almatı, 2004. – 360 b.
- Nadjıp É.N. Kıpçaksko-ogwzskiy literatwrniy yazık mamlyukskogo Egıpta XIVveka: avtorefer... dok. fil. n. – M.: AN SSSR in-t narodov Aziı, 1965. – 94 s.
- Cüyerqul B. Belgisiz avtordıñ belgili murası // QR ĞM-ĞA Xabarları. Til, ädebiet seriyası. – 1997. – №5. – B. 52-57.
- Ishayahu L. Oirats in the Ilkhanate and The Mamluk Sultanate // Mamluk Studies Review. – 2016. – Vol. 19. – P. 149-193.
- Altuhfat alzakiat fi allughat alturkiyat at-Tuhfatuz zakijatu fil lugatit turkijati. – İstanbul, No3092. – 182 s.
- Saeed Abdel Fattah. Aleasr almamalik fiMisr walshsham. – Alqahirat:alnaashiri, 1976. – s. 213

МАЗМҰНЫ

Абдукадыров Н.М., Акынова А.П. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДА ЯНЫЧАРЛАР ӘСКЕРИ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (XV-XVIII ғғ.).....	5
Алдажұманов Қ.С., Шілдебай С.Қ., Асанова С.Ә. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ТАРИХЫНАН (1941-1945).....	17
Ахмет А.Қ., Шотанова Ғ.А., Қозыбақова Ф.А. ЭТНОГРАФ-ҒАЛЫМ САЛЫҚ БАБАЖАНОВ.....	32
Әбсадық А.А. КЕЙКІ МЕРГЕН: ХАЛЫҚТЫҚ БАЯНДАУЛАР ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР	44
Әбсадық А.А., Исенов Ө.И. КЕЙКІ БАТЫР: ЖЫЛАНШЫҚ-ЖАЛАУЛЫДАҒЫ ҚАНДЫ ОҚИҒА	57
Әпендиев Т.Ә. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ САНДЫҚ КӨРСЕТКІШІ БОЙЫНША ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР.....	69
Байдалы Р.Ж. 1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ОРТА АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ.....	78
Батырхан Б.Ш., Жүзбаева Ұ.Д. «ТАҚУИМ ӘЛ-БҰЛДАН» ДЕРЕККӨЗІНДЕГІ ЖЕРОРТА ТЕҢІЗІ АРАЛДАРЫ ЖӘНЕ АТЛАНТ МҰХИТЫНЫҢ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ.....	91
Бисембаева Л.А. ТАУАР-АҚША ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ ҚАЗАҚТАРЫ (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басы).....	100
Борбасов С.М. ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ПАРАДИГМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ДИАЛЕКТИКАСЫ.....	110
Ескеева М.Қ. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ.....	131
Жұмаділ А.Қ., Өжкенов Е.М., Жұмаділ М.Т. ДАЛАЛЫҚ ЭЛИТА: БИЛЕУШІЛЕРДІҢ, БИЛЕУШІ ӘУЛЕТ ПЕН ТАЙПАЛАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІНІҢ КИЕЛІЛІГІ ЖӨНІНДЕ.....	142
Жүгенбаева Ғ.С. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІ.....	156
Жүнісбаев А., Алдажұманов Қ., Шілдебай С. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АТТЫ ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАРЫ (1941-1945): 81, 96 және 105 атты әскер дивизияларының материалдары бойынша	168
Иембекова М.О. ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	191
Ильясова З.С. АКАДЕМИК Б.Е. КӨМЕКОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОТАНДЫҚ ДЕРЕКТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	206
Исенов О.И. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АТАМЕКЕНЕН КӨШУІ.....	218
Кабдушев Б., Шілдебай С. ҮКІМЕТ ТӨРАҒАСЫ Н. НҰРМАҚОВ ЖӘНЕ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	231
Қабыл А.Ә. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII Ғ. СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	248
Қаипбаева А.Т. МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ – ҰЛТ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР ТАРИХИ ТҰЛҒА.....	260

Қали А.Н. ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ «БӘРІ ДЕ МАЙДАНҒА, БӘРІ ДЕ ЖЕҢІС ҮШІН!» ҰРАНЫМЕН ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (Жамбыл облысының мысалында).....	274
Қали А.Н. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ САУАТТЫЛЫҚ ПЕН БІЛІМ ДЕҢГЕЙІ (1946-1955).....	287
Қозыбаева М.М. XX ғ. 30-ШЫ ЖЖ. БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕ БАТЫС СІБІР АУМАҒЫНДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРЫ.....	304
Қоңқабаева Н.Н. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АТ-ТУХФА ҚОЛЖАЗБАСЫНА ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМА	313
Маргулан Д.А., Маргулан А.С. XVIII ғ. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН САҚТАП ҚАЛУДАҒЫ ОЛЖАБАЙ БАТЫРДЫҢ РӨЛІ	324
Мұхатова О.Х. АЛАШ АРДАҚТЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТУРАСЫНДАҒЫ ОЙЛАРЫ	334
Нагимов Ш.Н., Бердыгужин Л.Б., Жумабаева Э., Молдашева С.К. АТЫРАУ ӨЛКЕСІ ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ ӨНЕГЕЛІ ЖОЛЫ: САУАТСЫЗДЫҚТАН ОРТА МЕКТЕПКЕ.....	345
Оспанов Н.М. ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕНДІЛЕРІ МЕН КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КОРЕЙ МЕМЛЕТТЕРІ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ.....	358
Рамазанова Ф.С., Какенова З.К. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫС ТАРИХЫНАН: ЛАТЫН ӨЛПБИ ҮШІН КҮРЕС.....	368
Рүстемов С.К., Оразов Р.Е. МҰСЫЛМАНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАР.....	385
Садвокасова З.Т. ҚАЗАҚТАР АРАСЫНДА ПРАВОСЛАВИЕЛІК УАҒЫЗ (XIX – XX ғасырдың басы).....	399
Сатанов А.Б. ҚАШЫҚТАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ: ФЕНОМЕНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	411
Серубаева А.Т. Ш. УӘЛИХАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАННЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ-САЯСИ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	431
Стамшалов Е.И. АРАЛТӨБЕ КӨТЕРІЛІСІ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ.....	443
Тусупов А.Р. ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ САЯСИ АНТРОПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КӨШПЕЛІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	458
Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ АЙНАСЫНДАҒЫ САРАЙШЫҚ ЖӘНЕ АҚТӨБЕ ТАРИХЫ.....	472
Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е. ҚАЛБА-НАРЫМ ӨҢІРІНДЕГІ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ (1991 жылға дейін).....	484
Шотанова Ғ.А., Ужкенов Е.М., Джумағалиева К.В. ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ТАРИХНАМАДАҒЫ ЖӘНГІР ХАНДЫҢ БАСҚАРУ САЯСАТЫ БАҒЫНДАҒЫ ОБРАЗЫ	495
Шілдебай С., Кабдушев Б., Жұмағов Д. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН: ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ІС ЖҮРГІЗУДІ ЕНГІЗУ ТАРИХЫНАН	507

СОДЕРЖАНИЕ

Абдукадыров Н.М., Акынова А.П. ИНСТИТУТ БАТЫРОВ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ФУНКЦИИ ЯНЫЧАРСКОЙ ВОЕННОЙ СИСТЕМЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (XV-XVIII вв.).....	5
Алдажуманов К.С., Шилдебай С.К., Асанова С.А. ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945).....	17
Ахмет А.К., Шотанова Г.А., Козыбакова Ф.А. УЧЕННЫЙ-ЭТНОГРАФ САЛЫК БАБАЖАНОВ.....	32
Абсадык А.А. КЕЙКИ МЕРГЕН: НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЙ И ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ.....	44
Абсадык А.А., Исенов О.И. КЕЙКИ БАТЫР: КРОВАВОЕ СОБЫТИЕ НА ЖЫЛАНШЫК-ЖАЛАУЛЫ.....	57
Апендиев Т.Ә. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ПОКОЛИЧЕСТВЕННОМУ ПОКАЗАТЕЛЮ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 1945-1955 гг.....	69
Байдалы Р.Ж. КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ В РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДА 1930-Х ГОДОВ.....	78
Батырхан Б.Ш., Жузбаева У.Д. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ОСТРОВОВ СРЕДИЗЕМНОГО МОРЯ И АТЛАНТИЧЕСКОГО ОКЕАНА В ИСТОЧНИКЕ «ТАКВИМ АЛЬ-БУЛЬДАН».....	91
Бисембаева Л.А. ЖЕТЫСУЙСКИЕ КАЗАХИ В УСЛОВИЯХ ТОВАРНО-ДЕНЕЖНЫХ ОТНОШЕНИЙ (вторая половина XIX - начало XX века).....	100
Борбасов С.М. ПАРАДИГМА НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА И ДИАЛЕКТИКА ЕГО РАЗВИТИЯ.....	110
Ескеева М.Қ. КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В ИСТОРИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ	131
Жумадил А.К., Ужкенов Е.М., Жумадил М.Т. СТЕПНАЯ ЭЛИТА: О САКРАЛЬНОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПРАВЯЩИХ ПЛЕМЕН, ДИНАСТИЙ И ПРАВИТЕЛЕЙ.....	142
Жугенбаева Г.С. ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О БОРЬБЕ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА.....	156
Джунисбаев А., Алдажуманов К., Шилдебай С. КАВАЛЕРИЙСКИЕ СОЕДИНЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941-45): по материалам 81-й, 96-й и 105-й кавалерийских дивизий	168
Иембекова М.О. СОВРЕМЕННЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КЫРГЫЗСТАНОМ.....	191
Ильясова З.С. АКАДЕМИК Б.Е.КУМЕКОВ И ЕГО ВКЛАД В ОТЕЧЕСТВЕННОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ.....	206
Исенов О.И. ГОЛОД 30-Х ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ: ОТКОЧЕВКА КАЗАХОВ ИЗ СТРАНЫ.....	218
Кабдушев Б., Шилдебай С. ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРАВИТЕЛЬСТВА Н. НУРМАКОВ И ПРОБЛЕМЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....	231
Кабыл А.А. ОСОБЕННОСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КОНЦА XVIII- НАЧАЛА XX ВЕКОВ В КАЗАХСТАНЕ.....	248
Каипбаева А.Т. МАХАМБЕТ УТЕМИСОВ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ, БОРЕЦ ЗА НАЦИОНАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ.....	260

Кали А.Н. ВКЛАД КАЗАХСТАНЦЕВ В ДОСТИЖЕНИЕ ПОБЕДЫ ПОД ДЕВИЗОМ «ВСЕ ДЛЯ ФРОНТА, ВСЕ ДЛЯ ПОБЕДЫ!» (На примере Жамбылской области).....	274
Кали А.Н. УРОВЕНЬ ГРАМОТНОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945-1955 гг.)....	287
Козыбаева М.М. КАЗАХСКИЕ ОТКОЧЕВНИКИ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ В ПЕРИОД ГОЛОДА НАЧАЛА 30-Х ГГ. XX В.....	304
Конкабаева Н.Н. ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОМУ МАНУСКРИПТУ АТ-ТУХФА	313
Маргулан Д.А., Маргулан А.С. РОЛЬ ОЛЖАБАЙ БАТЫРА В СОХРАНЕНИИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В XVIII В.....	324
Мухагова О.Х. МЫСЛИ ДЕЯТЕЛЯ АЛАШ ОБ ОБРАЗОВАНИИ.....	334
Нагимов Ш.Н., Бердыгужин Л.Б., Жумабаева Э. Молдашева С.К. СЛАВНЫЙ ПУТЬ ПЕДАГОГОВ АТЫРАУСКОГО КРАЯ: ШКОЛ: ОТ ЛИКБЕЗА ДО СРЕДНИХ ШКОЛ.....	345
Оспанов Н.М. ИСТОРИОГРАФИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КОЧЕВНИКОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ С ДРЕВНИМИ И СРЕДНЕВЕКОВЫМИ КОРЕЙСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ.....	358
Рамазанова Ф.С., Какенова З.К. К ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ЯЗЫКОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: БОРЬБА ЗА ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ.....	368
Рустемов С.К., Оразов Р.Е. МУСУЛЬМАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И КАЗАХИ.....	385
Садвокасова З.Т. ПРАВОСЛАВНАЯ ПРОПОВЕДЬ СРЕДИ КАЗАХОВ (XIX - начало XX веков).....	399
Сатанов А.Б. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ.....	411
Серубаева А.Т. ПРОБЛЕМЫ ЭТНИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ Ш. УАЛИХАНОВА.....	431
Стамшалов Е.И. АРАЛТЮБИНСКОЕ ВОССТАНИЕ: УРОКИ И ИСТОРИЯ.....	443
Тусупов А.Р. ПОЛИТИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И СПЕЦИФИКА КОЧЕВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДРЕВНИХ ТЮРОК.....	458
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А. ИСТОРИЯ САРАЙЧИКА И АКТОБЕ В ЗЕРКАЛЕ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА.....	472
Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В КАЛБА-НАРЫМСКОМ РЕГИОНЕ.....	484
Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Джумагалиева К.В. ОБРАЗ ДЖАНГИР ХАНА В ПОЛИТИКЕ УПРАВЛЕНИЯ СТЕПЬЮ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	495
Шилдебай С., Кабдушев Б., Жуматов Д. СОВЕТСКИЙ КАЗАХСТАН: ИЗ ИСТОРИИ ВВЕДЕНИЯ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ.....	507

CONTENTS

Abdukadyrov N.M., Akynova A.P. INSTITUTE OF BATYRS IN KAZAKH SOCIETY AND FUNCTIONS OF THE JANISSARIES MILITARY SYSTEM IN THE OTTOMAN EMPIRE (XV-XVIII centuries).....	5
Aldazhumanov K., Shildebay S², Assanova S. FROM THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN WARTIME (1941-1945).....	17
Ahmet A.K., Shotanova G.A., Kozybakova F.A. ETHNOGRAPH-ALYM SALYK BABAZHANOV.....	32
Absadyk A.A. KEIKI MERGEN: FOLK TRADITIONS AND WRITTEN SOURCES.....	44
Absadyk A.A., Issenov O.I. KEIKI BATYR: BLOODY EVENT ON ZHYLANSHYK- ZHALAULY.....	57
Apendiyev T.A. DEMOGRAPHIC PROCESSES IN QUANTITATIVE TERMS OF THE RURAL POPULATION IN KAZAKHSTAN IN 1945-1955.....	69
Baidaly R.Zh. KAZAKH REFUGEES IN THE REPUBLICS OF CENTRAL ASIA DURING THE HUNGER OF THE 1930S.....	78
Batyrkhan B.Sh., Zhuzbayeva U.D. HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE ISLANDS OF THE MEDITERRANEAN SEA AND THE ATLANTIC OCEAN IN THE SOURCE «TAQWIM AL-BULDAN».....	91
Bissembayeva L.A. THE ZHETSU KAZAKHS IN THE CONTEXT OF A COMMODITY AND MONEY RELATIONSHIP (SECOND HALFOF19 TH CENTURY -EARLY 20 TH CENTURY).....	100
Borbassov S.M. THE PARADIGM OF AN INDEPENDENT STATE AND THE DIALECTICS OF ITS DEVELOPMENT.....	110
Yeskeyeva M.K. KAZAKH LANGUAGE IN THE HISTORICAL CLASSIFICATION OF THE TURKIC LANGUAGES.....	131
Zhumadil A.K., Uzhkenov E.M., Zhumadil M.T. THE STEPPE ELITE: ON THE TITULAR ORIGIN OF RULING TRIBES, DINASTIES AND RULERS.....	142
Zhugenbayeva G. HISTORICAL SOURCES ON THE STRUGGLE FOR THE NATIONAL IDENTITY OF THE KAZAKH PEOPLE.....	156
Junisbayev A., Aldazhumanov K., Shildebay S. CAVALRY UNITS OF KAZAKHSTAN DURING THE WAR (1941-1945): based on materials of the 81 st , 96 th and 105 th cavalry divisions.....	168
Iyembekova M.O. CURRENT LEVEL OF THE DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND KYRGYZSTAN	191
Ilyassova Z.S. ACADEMICIAN B. KUMEKOV AND HIS CONTRIBUTION TO DOMESTIC RESOURCE STUDIES.....	206
Issenov O.I. FAMINE OF THE 1930s IN KAZAKHSTAN: THE MIGRATION OF KAZAKH FROM THE COUNTRY.....	218
Kabdushev B., Shildebay S. CHAIRMAN OF THE GOVERNMENT N. NURMAKOV AND THE PROBLEMS OF RESTORING THE LIVESTOCK FARMING.....	231
Kabyl A.A. FEATURES OF THE THEORY AND PRACTICE OF TEACHING THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THE LATE 18 th – EARLY 20 th CENTURIES IN KAZAKHSTAN.....	248
Kaipbaeva A.T. MAKHAMBET UTEMISOV – A HISTORICAL FIGURE, NATIONAL LIBERATION FIGHTER.....	260
Kali A.N. CONTRIBUTION OF KAZAKHSTANIS TO ACHIEVING VICTORY UNDER THE MOTTO «EVERYTHING FOR THE FRONT, EVERYTHING FOR VICTORY!» (ON THE EXAMPLE OF ZHAMBYL REGION).....	274
Kali A.N. THE LEVEL OF LITERACY AND EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR YEARS (1945-1955).....	287

Kozybayeva M.M. KAZAKH MIGRANTS IN THE TERRITORY OF WESTERN SIBERIA IN THE PERIOD OF EARLY 1930-ies FAMINE.....	304
Konkabayeva N.N. АЛАШ АРДАҚТЫСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТУРАСЫНДАҒЫ ОЙЛАРЫ.....	313
Margulan D.A., Margulan A.S. OLZHABAI BATYR'S ROLE IN CONSERVATION KAZAKH STATEHOOD IN THE XVIII C.....	324
Mukhatova O.Kh. THOUGHTS OF THE ALASH LEADER ABOUT EDUCATION	334
NagimovSh.N., Berdyguzhin L.B., Zhumabayeva E., Moldasheva S.K. THE GLORIOUS PATH OF THE TEACHERS OF THE ATYRAU REGION:FROM LITERACY CLASSES TO SECONDARY SCHOOLS	345
Ospanov N. HISTORIOGRAPHY OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE NOMADS OF THE GREAT STEPPE WITH THE ANCIENT AND MEDIEVAL KOREAN STATES	358
Ramazanova F.S., Kakenova Z.K. ON THE HISTORY OF NATIONAL-LANGUAGE CONSTRUCTION IN SOVIET KAZAKHSTAN: FIGHT FOR THE LATIN ALPHABET.....	368
Rustemov S.K., Orazov R.E. THE MUSLIM MOVEMENT AND THE KAZAKHS.....	385
Sadvokassova Z.T. ORTHODOX PREACHING AMONG KAZAKHS (second half of the XIX-early XX centuries).....	399
Satanov A.B. HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DISTANCE EDUCATION: PHENOMENOLOGICAL RESEARCH.....	411
Serubayeva A.T. ISSUES OF ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF EAST TURKESTAN IN THE RESEARCH BY SH. UALIKHANOV.....	431
Stamshalov E.I. ARALTYUBES REBELLION: HISTORY AND LESSONS.....	443
Tussupov A.R. POLITICAL ANTHROPOLOGY AND SPECIFICITY OF THE NOMADIC STATEHOOD OF THE ANCIENT TURKS.....	458
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A. HISTORY OF SARAYCHIK AND AKTOBE IN THE MIRROR OF RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PRE-REVOLUTIONARYPERIOD.....	472
Shakenov S.T., Yergabylov A.E. BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF STUDYING BRONZE AGE MONUMENTS IN THE KALBA-NARYM REGION.....	484
Shotanova G.A., Uzhkenov E.M., Dzhumagalieva K.V. THE IMAGE OF JANGIR KHAN IN GOVERNANCE POLICY TOWARDS THE STEPPE IN DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY.....	495
Shildebay S., Kabdushev B., Zhumatov D. SOVIET KAZAKHSTAN: FROM THE HISTORY OF THE INTRODUCTION OFFICE WORK IN KAZAKH LANGUAGE.....	507

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2020. 4(24)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2020.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй